

Nigar ZEYNALOVA
AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı
E-mail: zeynalova.nigar.a@gmail.com

DƏDƏ QORQUD OBRAZININ ESXATOLOJİ SEMANTİKASI

Açar sözlər: Dədə Qorqud, esxatologiya, axirət, qiyamət, dünyanın sonu, ölüm, ölümdən qaçma.

ESCHATOLOGICAL SEMANTICS OF THE IMAGE OF DEDE GORGUD SUMMARY

In the epos "Kitabi-Dada Gorgud" eschatology can be explained in many aspects: at the level of text, at the level of worldview, at the level of image, at the level of mythology, at the level of history. Dada Gorgud is a historical figure in the epos, but he also has a mythological character, which depends on the influence of eschatological thought on the image of Gorgud. The eschatological semantics of the image of Dada Gorgud is also mostly expressed in the expressions narrated by his own language. The motive of escaping death in connection with Dada Gorgud also provides a basis for explaining the eschatological nature of the image. The fact that he is a saint and that he gives various messages about the unseen also gives rise to a view of his own destiny. Dada Gorgud's connection with the wolf, the fact that the wolf will remain on the Day of Judgment, gives grounds to say that the end of Dada Gorgud will also be connected with the wolf. The image of the wolf on the Day of Judgment and the image of Dada Gorgud, which provides information about the end of the world, are paralleled at this mythological level. The predictions made by Gorgud at the end of the epos also play a role in revealing his eschatological features.

Keywords: Dada Gorgud, eschatology, hereafter, Day of Judgement, end of the world, death, escape from death.

ЭСХАТОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ОБРАЗА ДЕДЕ КОРКУМА РЕЗЮМЕ

В эпосе «Китаби-Деде Коркум» эсхатология может быть объяснена во многих аспектах: на уровне текста, на уровне мировоззрения, на уровне образа, на уровне мифологии, на уровне истории. Деде Коркум- историческая фигура в саге, но он также имеет мифологический характер, что зависит от влияния эсхатологической мысли на образ Горгуда. Эсхатологическая семантика образа Деде Коркума также в большей степени высказывается в выражениях, используемых на его языке. Мотив бегства от смерти в связи с Деде Коркумом также дает основание для объяснения эсхатологической природы образа. Тот факт, что он святой и что он дает различные сообщения о невидимом, также дает повод взглянуть на его собственную судьбу. Связь Деде Коркума с волком, тот факт, что волк останется в Судный день, дает основание говорить, что конец Деде Коркума также будет связан с волком. Образ волка в Судный день и образ Деде Коркума, дающий информацию о конце света, параллельны на этом мифологическом уровне. Предсказания, сделанные Коркумом в конце эпоса, также играют роль в раскрытии его эсхатологических особенностей.

Ключевые слова: Деде Коркум, эсхатология, загробный мир, конец света, конец света, смерть, бегство от смерти.

Məsələnin qoyuluşu: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının söyləyicisi olan Dədə Qorqud haqqında çoxlu fikirlər irəli sürülür. Onun tarixən və mifoloji obraz olması haqqında fərziyyələr yürüdüldür. Dünya xalqlarının da dastanlarında əsas qəhrəmanın tarixi və ya mifoloji olması heç vaxt diqqətdən kənar qalmamış,

onlarında haqqında müxtəlif fikirlər deyilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olaraq dastanın sözləyicisi olması haqqında məntiqə söykənən mülahizələr söylənilmişdir. Tarixi öyrənmək məsələsi də dastan qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edilərək araşdırılmasından başlayır. Dədə Qorqudu da tarixi şəxsiyyət olaraq qəbul etməklə dastan yaradıcısı olduğunu düşünə bilərik. Amma tarixi şəxsiyyətin mifikləşməsi prosesi də inkaredilməzdir. Bu isə mifologiyanın tarixə yoldaşlıq etməsi, mifologiyanın tarixlə əlaqəsinin olması ilə bağlıdır. Dastanda göstəriləndiyi kimi, Dədə Qorqud övliyadır, ustad ozandır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd Dədə Qorqud obrazının esxatoloji semantikasını araşdırmaqdır.

Ustad ozanlara dədə deyilərək müraciət edilməsi haqqında folklorşünaslıqda dəfələrlə fikirlər söylənilmişdir. Dədə Qorqudun tarixi şəxs olması haqqında folklorşünaslıqda ilk dəfə fikir söyləyən də V.V.Bartold olmuşdur. O, alman səyyahı Adam Olearinin 1636-cı ildə Dədə Qorqudun Dərbənddə qəbrini ziyarət etdiyini, İmam Qorqudun Hassan padşah üçün cəng mahınları çalıb oxuduğunu qeyd etmişdir (4, 50-54). Dastanın müqəddimə hissəsində də açıq şəkildə qeyd edilir ki, “Rəsul əleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu” (5, s. 14). Elməddin Əlibəyzadə M.Erginin fikirlərinə söykənərək yazır ki, “*Qazan xan bəylərlə bərabər gəlib Rəsulla görüşdülər. Rəsulillah Dədə Qorqudu şeyx təyin etdi*” (4, s. 52).

Burada Dədə Qorqudun övliya olması ilə bağlı fikirlər diqqətli cəlb edir. Belə deyə bilərik ki, Dədə Qorqud etnik-mədəni ənənədə övliya, kəramət sahibi və ulu əcdad kimi yaşamış tarixi şəxsiyyətdir. Buna baxmayaraq onun adına türk dastanlarında rast gəldiyimiz Xızır, Bozqurd, Bayındır xan, Qazan xan kimi qəhrəmanlarla bir yerdə mifoloji obraz, hami ruh səviyyəsində arxaik quruluşlu dastan qəhrəmanı kimi rast gəlinir.

Dədə Qorqudun ilahi mənşəli olduğu şamanların ona müraciət etməsində də görünür. Şaman Qorquda müraciətlə deyir ki, “ölü desəm ölü eməs, tiri desəm tiri eməz, Ata Qorqud auliya” (3, s. 96). Onun atasının kim olması haqqında məlumat yoxdur, onun adı sadəcə olaraq tanrı işarəsi kimi işıq, qurd, su və başqa başlanğıclarla ifadə olunur. Anası isə alagözlü div qızıdır. “Ensiklopedik lüğət”də göstərilir ki, “*o, pərdə ilə örtülmüş torba içində doğulmuş, zəif bir uşaq olmuşdur*” (3, 97). Bu fakt da onun qeyri-adi doğuluşunu göstərir.

Azərbaycan folklorunda “ölüm” obraz kimi şəxsləndirilmişdir. Dədə Qorqudun da ölməzliyinin səbəbi ölümün adını çəkməyincə heç vaxt ölməyəcəyinə olan inançdır. Onu ölümsüz qəbul etməklə bizim dünyamızdan ayıraraq profan məkana salmışlar, sakral biliklərinə ona aşılmasına nail olmuşlar, ölüb-dirilmə tanrısının xüsusiyyətlərini vermişlər. Əfsanələrdə onun 40 il yaşayacağı, ölümün adını çəkməyincə ölməyəcəyi deyilir (3, s. 97). Burada 40 il konkret ömrü göstərmir, ölümsüzlüyün sonsuz olmasına işarə edir. Beləliklə, Dədə Qorqudun övliya həyatı mifolojişdirilir. Ölümdən qaçma və ilanın (Əzrayıl ilan cildinə girir) onu yuxuda olarkən çalması ilə həyatı sona çatır.

Dədə Qorqudun mifoloji obraz kimi formalaşmasını nəzərə alaraq, obrazın tarixi düşüncədəki esxatoloji fikirlərini dastandakı övliyılıqla bağlı “Müqəddimə”yə əsasən araşdırmaq olar. Dədə Qorqudun esxatoloji düşüncədə rolu onun övliya olması ilə bağlıdır. Müqəddimədə göstərilir ki, “Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə desə olurdu. Qaibdən dürlü xəbərler söylərdi. Haq-taala onun könlünə ilham edərdi” (5, s. 14). Bu cümlələrdə ən çox diqqəti cəlb edən “*nə desə olurdu*” fikridir. Bu, hər şey haqqında esxatoloji yanaşmadır. Ona qaibdən dürlü xəbərlərin verilməsi Oğuzun gələcək bələlərdən xilas olması deməkdir. Dədə Qorqudun Bayat boyundan olması söylənir. Bayat sözü bozqurd adı ilə bağlıdır. Esxatoloji düşüncədə bozqurd qiyamətin axırına qalan müqəddəs heyvandır. Dədə Qorqudun da esxatoloji düşüncədə və boy təhkiyəsində sonda gəlib söz söyləməsi onun axırıncı olaraq boylararası əlaqənin yaradıcısı kimi rolunu göstərir. Onun esxatoloji düşüncəyə sahib olması dastanda dəfələrlə təsdiq olunur.

“Dədə Qorqud ayıtdı: - Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsənə ələrləndən almaya, axır zaman olub qiyamət qopunca. Bu dediyi Osman nəslidir, iş-tə sürülüb gedəyüdir” (5, s. 14).

Onun, təxminən, VII əsrdə yaşadığını nəzərə alsaq, Qayı tayfası haqqında söylədiyi fikirləri öngörmələr kimi qiymətləndirmək olar. Qayı obalarının Anadoluda və başqa yerlərdə dövlət qurmadıqları çağlarda Dədə Qorqudun öncədən işarə etdiyi “*Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə*” (“axır zaman hakimiyyət Qayı qəbiləsinə çata”) esxatoloji öngörmədir, “*axır zaman olub qiyamət qopunca*” fikrində isə bu hakimiyyətin qiyamətə qədər sürəcəyi fikri irəli sürülür. Dədə Qorqudun esxatoloji düşüncəsində qayıların axır zaman prosesindən keçməsi iki mərhələlidir. Birinci mərhələdə Oğuz axirət zamanının tamamlanması, ikinci mərhələdə axirət zamanının yeni qiyamətə qədər dövr etməsi və qayıların hakimiyyətdə olacağı düşüncəsi yaşayır. Cəlal Bəydili (Məmmədov) də axirət anlayışının ayrı-ayrı dövrlərdən və silsilələrdən ibarət olub sonsuzluğa qədər davam edən bir proses olduğunu yazır (2, s. 21). Bu fikri bir qədər də genişləndirməyə çalışaq.

Oğuzun dövlət strukturunda hakimiyyəti Boz oqlar təmsil edirdi. Onlar Oğuz kağanın birinci xanımından doğulanlardır. Oğuz üç oqları onlara vassal təyin etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da Bayındır xan, Qazan xan üç oqlardır, Aruz isə boz oqlardan olduğu üçün hakimiyyətə iddia edir. F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində göstərilir ki, “*Qayı İnal xanın ömrünün sonuna yaxın bir oğlu olur. Dədə Qorqud məsləhət görür ki, doğulan körpənin – Tuman xanın yaşı nəzərə alınaraq hakimiyyət Bayandırın oğlu Erkilə verilsin. Erkil 35 il hakimiyyətdə olduqdan sonra taxt-tacı Tuman xana təhvil verir*” (6, s. 47). Göründüyü kimi, Dədə Qorqud da hakimiyyətin qayılara qayıtmasına işarə etmişdir. O, “*bu dediyi Osman nəslidir, iş-tə sürülüb gedəyüdir*” deməklə Ərtoğrul oğlu Osmanın hakimiyyətinə də işarə etmişdir. Bu öngörmədən sonra biz “Müqəddimə”də veri-

lən atalar sözü səviyyəsindəki informasiyaların bəzilərinin esxatoloji fikir bildirdiyini görürük. Misallara diqqət yetirək:

*Allah-allah deməyincə işlər önməz;
Qadir tanrı verməyincə ər bayımaz;
Əzəldən yazılmasa qul başına qəza gəlməz;
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.*

Burada, atalar sözlərində esxatoloji fikir 4 mərhələlidir:

- 1) Allaha arxalanmaq;
- 2) Var-dövlətin Allaha məxsus olması;
- 3) Qulun başına qəzanın gəlməsi Allahın yazdığı qismətdir;
- 4) Vədə tamam olmayınca əcəlin gəlməsi və ya qiyamətin qopması mümkün deyil.

Dədə Qorqudun digər bir esxatoloji dünyagörüşü Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. O, “Müqəddimə”də qadın tiplərini sadalayaraq, sonuncunun üzərində öz fikirlərini daha dərinlənə anladır. Axırınıcı tip qadın (övrət) hər şeydən şikayət edən, olan bərəkətə qane olmayan şükürsüz bir insandır.

Dədə Qorqud onu Nuhun eşşəyinin nəslindən hesab edir. Tufan qabağı gəmiyə minən heyvanlardan biri də eşşək olmuşdur. O, gəmiyə minməyə tələsmir, peyğəmbər ona acıqlanaraq tez gəmiyə minməsini deyir. Eşşəyin quyruğundan tutub şeytan da gəmiyə daxil olmaq istəyir. Nuh peyğəmbər onun onun gəmiyə minməsinə etiraz etdikdə şeytan deyir ki, ay məlun, niyə keçmirsən? – dedin, mən də bu sözə görə gəmiyə minmişəm. Axı, məndən çox məlun yoxdur.

Eşşəyin bu xasiyyəti “Nuh peyğəmbər” rəvayətində onun “qızlarının” xarakterində özünü büruzə verir. Rəvayətdə deyilir ki, Nuhun gəmisinin dabanı deşilmişdi. Bir usta çağırır. Usta ləng işləyir, qaranlıq düşür. O, iki usta da çağırır, onlara qızlarını verəcəyini vədə edir. Amma bir qızı var idi. Düşünür ki, yer üzünü su alanda onlar boğulacaq. Ustalar gəminin dabanını düzəldib Nuhdan qızları istədilər. O, fikirli-fikirli gəzəndə eşşəyi ilə iti dönüb qız oldular. Nuh qızları bu ustalara verir. Bir müddətdən sonra qızları yoluxmağa gedir. Birinci kürəkən deyir yaxşı qızıdır, bir şeyi pisdi ki, nə deyirsən eşşək kimi eşitmir, qulaqardına vurur. İkinci kürəkən deyir ki, pis deyil, amma it kimi çəmkirir. Üçüncü kürəkən razı olduğunu söyləyir. Beləliklə, hər üç qızın cinsi aydınlaşır (1, s. 70).

Dədə Qorqud da Nuh tufanının olmasından xəbərdardır. Odur ki, belə qadını peyğəmbərin gəmiyə mindirdiyi eşşəklə müqayisə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qorqud Atanın esxatoloji dünyagörüşü olan “Son ucu ölümlü dünya” mifologemi əksər boyların sonunda təkrarlanır. Bu təkrarlanma Qorqud Atanın esxatoloji dünyagörüşünün dövriliyini göstərir. O, son boyda öz esxatoloji düşüncəsinə “əl-aqibət uzun yaşın ucu ölüm, axırı ayrılıqdır” deyərək yekun vurur.

Dədə Qorqudun dilindən söylənən alqışlar da onun esxatoloji dünyagörüşünü əks etdirir. “Ağsaqqallı baban yeri uçmaq olsun. Ağbirçəkli anan yeri behişt olsun” deməklə qiyamətdən sonra ruhun bərzəx aləmindən ayrılıb gedəcəyi məka-

nın cənnət olması üçün məhz bu alqışları edir. İslam dini şüurunda insanın ölərkən onu imanından döndərməyə gələn şeytanla bağlı təsəvvürlər vardır. Bu təsəvvürlərə uyğun olaraq, Dədə Qorqud bir çox boyun sonunda “ölüm vaxtı gəldiyində arı imandan ayırmasın” deyərək öz esxatoloji fikrini ifadə edir.

Dədə Qorqudun söyləyicisi olduğu “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu” və “Basat Təpəgözü öldürdüğü boy”da esxatoloji görüşlər vardır. Dastanda esxatoloji dünyagörüşə yaxşı nümunələrdən biri “Dəli Domrul boyu”nda onun Allahla xəbərləşməsidir. Allahla danışmaq bildiyimizə görə Musa peyğəmbərə qismət olmuşdur. Dədə Qorqud da bu funksiyanı Dəli Domrula şamil etmişdir. Ölülərin qiyamətdə ölülərin haqq-hesab verdiyi, bağışlanmalarını xahiş etdiyi məlumdur. Bu motivdən istifadə edən Dədə Qorqud da Dəli Domrul üçün qiyamət qorxusu yaratmışdır. “Çün dəli qavat mənim birliyimi bildi, birliyimə şükür qıldı” deməklə Oğuz qiyamətində Allahını, peyğəmbərini tanıyanların sırasında Dəli Domrulun da olacağını görürük. Dastanda can əvəzinə can motiv islami təfəkkürlə birləşir, Dəli Domrulun ata-anası üçün qiyamət gününün baş verəcəyini göstərir. Dəli Domrulun halalının öz canını qurban vermək (İsmayıl qurbanı) istəməsi ilə bağlı olaraq Domrulun qiyamət qorxusu itir, yaşam ilə əvəz olunur. Qorqud miflərində onun ölümlə savaşı, Dəli Domrulun əzrayilla savaşı esxatoloji düşüncəyə misaldır. Əzrailin də qiyamətdən sonra məhv olacaq 4 mələkdən biri olması övliyanın, mübarək qurdun qiyamətin sonuna qalması ilə paralelləşir. “Basat Təpəgözü öldürdüğü boy”da da Oğuzlar üçün qiyamətin başladığı günü görürük. Basat Oğuzun xilaskarı olaraq, xaosu aradan qaldırmaq üçün Təkgöz Təpəgözü (Dəcəli) öldürür, Oğuz kosmosunu bərpa edir.

İşin yeniliyi və nəticəsi: Beləliklə, Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyətinə aid öngörmələr onu bir övliya kimi sevilməsinə, mifoloji obraza çevrilməsinə kömək etmişdir. Dədə Qorqudun esxatoloji dünyagörüşü boyların özlərinə məxsus esxatoloji əvəz olunmuş, onun qəhrəmanlarının esxatoloji düşüncəsinə çevrilmişdir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan miflə bağlı tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə miflərin tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənəşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası (20 cildə) / – Bakı: Elm, – c. 1. – 1982, – 510 s.
2. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Elm, – 2003, – 418 s.
3. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət / – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004, – 368 s.
4. Əlibəyzadə E. Kitabı-Dədə Qorqud / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Azərbaycan tərcümə mərkəzi, – 1999, – 332 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud / – Bakı: Gənclik, – 1978, – 184 s.
6. Rəşidəddin F. Oğuznamə / F.Rəşidəddin. – Bakı: Azərənəşr, – 1992, – 72 s.